

Nemzetem ámbár vitéz is, és ebbenn más Nemzeteket fellyülmúl, még is a Tudományokbann, avagy inkább a' valóságos felemelkedésbenn, igen hátra van. Attól a' keserves tapasztalástól indíttatván, fordítottam és már magam költségénn ki is nyomtattattam ama halhatatlan Ánglus Miltonnak Keresztyéni, Vitézi és Poétai gondolatit, az *Elvesztett és Viszszanyertt Paradicsom* nevezete alatt. Egy bölcsőjében levő Nemzet a' Tudományokra nézve, ebbeli pályáját, tudjuk hogy elébb nem szaggathatta-el, hanemha a' Mecénások ötet segítették. Én ha mindent elgondolok is, Méltóságosabb és Érdemesebb Mecénast Miltonnak a' Hazábann Excellentziádnál nem esmerek: Ugyan azért is mérészlek hazafiúi alázatos bizodalommal és mélyly tisztelettel Excellentziád előtt a' Miltonnal megjelenni, és azonn esedezni, hogy a' Sémináriumbann levő Nevendék Ifjaknak Szívekke a' Jó Izlésbeli Érzést Milton olvasása által becepegtetni méltóztasson. Ezen Januáriusbann itt esendő Vásári alkalmatossággal fogok azonn igyekezni, hogy Excellentziádnak egy Exemplárral udvarolhassak, és bölcs Itéletire, mind a' Magyarországbann, mind a' Szépségbenn Miltont kitehessem. Ezzel a' midőn mind Miltont, mind magamat kegyességibe és védelmibe ajánlanám, maradtam Excellentziádnak

hiv alázatos szolgálja

Bessenyei Sándor kapitány mp.

A püspök válasza nincs a levéltárban, kettejük ismeretségére vonatkozólag sem találtam semmiféle adatot. — Szily püspök életét bőven ismerttem *A szombathelyi egyházmegye története* c. műben (1929), az I. k. 23—158. lapján.

Közli: GÉFIN GYULA.

SCHILLER RÄUBERÉNEK EGY ISMERETLEN RÉGI FORDÍTÁSA.

A XVIII. század végén és a mult század elején a német drámaírók közül nálunk a legkedveltebb Schiller, legismertebb darabja a *Räuber* volt. Népszerűségében talán politikai helyzetünk is közrejátszott: ebben a célzatosan az elnyomó zsarnokság ellen írt drámában sokan hangulatuk tükrére ismertek. Előadását Bécsben II. József meg sem engedte. Nagy népszerűségét növelték a német egyetemekről hazatérő diákok, akik magukkal hozták a *Räuber*ért való rajongást s itthon is él bennük emléke annak az időnek, amidőn «Schiller zsványinak sorait harsoghattuk a légben», és itthon is fülükbe zsong még, hogy «ein freyes Leben führen wir.»¹ Első magyar fordításának nyomai 1790-ig vezetnek; ekkor a darabot B. Wesselényi István *Moor Károly* címmel ültette át.² Ez a fordítás elkallódott. A másodikból

¹ L. Kis János *Emlékezéseit*. 2. kiad. 1890. 138. l.

² Erről s az alábbiakról l. részletesen: Bayer József, *Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban*, 1912. és Császár Elemér, *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*. 1913. c. akad. értekezéseket.

Darvas János fordításából, *A' hegyi tolvajok* (1790), szintén csak egy kis részlet maradt ránk, de megvan teljesen a harmadik, Bartsai Lászlónak Vörösmarty szerint «borzasztóan rossz» átültetése¹ 1793-ból. Mérey lajstromában Kováts Ferenc is szerepel, mint Ráuber-fordító: azonban a *Pulpitus* szerzőjéről szóló ez az adat nem megbízható — a XVIII. századból végeredményében *egyetlen* Ráuber-fordításunk van, Bartsaié.²

Fordításainak sora csak egy emberöltő múlva, 1823-ban, folytatódik, Toldy Ferencnek hirhedt nyelvújításokkal megtűzdelt *Haramiáival*: közben csak egy megbízhatatlan nyomunk volt Kelemen Lászlóról. Most Géfin Gyula szombathelyi teológiai tanár tett figyelmessé a győri püspöki levéltár egy eddig nem ismert kéziratára: *gróf Muraközi Károly*, vagy *a' Bakonyi zsviványok*. Magyar Játék-Színhez alkalmaztatta Czillinger János Győri Megyebéli Növendék Pap 1815. A címlap ugyan nem mondja meg, de a dráma címével mégis elárulja, hogy a *Räubernek* egy eddig ismeretlen magyar változata került a kezembe, Bartsai László átdolgozása után a második ismert fordítás, a XIX. századból az első. — Előszava így szól:

Egész tudós, világ zengi Schiller nevét — bámulya remek elméjét; nékem is füleimbe hatának e halhatatlan Férfiu ditséreti; belső kíváncsiság ingerlé azonnal és e Tudós elme' szüleményei megszerzésére unszoló szivemet; mellyek bírására örök tiszteletre méltó Moecenásunk (kinek érdemei halhatatlanok előttem) kegyes engedelmevel helyeztettem. — Önnön szégyentől meg lepve olvastam e' koszorus' mennyei Lantverő remek munkáját, jól-ismervén sokkal erőtlenebb tehetetlenségemet, minthogy e' koszorus Vezér felséges elméjét felérhessem; de mégis azon reményteli buzgalom — melly fáradozásinkat bő gyümölcsökkel kecsgeteti; bátorítá szivemet. — E' fordításra azon felséges érzelem, mellyel Honnyi Literáturánk iránt viseltem, és több Magyar Barátim buzgó biztatási voltak ösztönim. — Ki ha rendes kötelességeimet, mellyek csonkítása nélkül e' munka bővebb kidolgozásában nem foglalatoskodhattam, szemei előtt hordozza, elő forduló hibáimat reményilem nem gunyollya. Válogatott beszéd-módgyát — vagy kecsgetető virágokat senki ne keressen; mivel ezt e' munka hirtelen fordítása mint e' tárgy foglalattya tölem tiltották. — Igazságon épült költemény ez mellyben az elme nemes repüléseit képző és a lántorgó virtust erősítő értelme foglaltatnak. Ha e' csekély intézetembe Schiller felséges elméjét önnön tisztaságába elő nem adhatom, ennek lehetetlensége 's tapasztalatlan tehetségem elegendő mentő okai: de még-is hogy az igaz ösvényről el ne tévedgyek; iparkodtam. — Vedd tehát kegyes Olvasó! erőtlen tehetségem zsenyéjét szíves indulattal, ne e' munka mineműségét, hanem azon nemes czélt, mellyet tárgyaz — tekintsd. Győr. Januárius' 15 dikén 1815.

A' Fordító.

Már a szereplők nevének magyarosításánál meglátszik az akkor divatos átdolgozó módja a szerzőnek: az egész cselekvényt magyar földre helyezi át, a szereplőkből is magyarok lesznek.

¹ Császár id. ért. 74. l.

² Hatásához még egy mozzanatot akarok említeni. Császár Elemér mondja, hogy Kisfaludy Sándor «mint 18 éves ifjú a *Sturm und Drang* drámáit, különösen Schillert nagy lelkesedéssel olvasta» (id. mű. 75. l.); arra gondolok, hogy a *Csobánc* kis bonyodalma voltaképen a — *Räuberé*. A felbértl hírmondó, aki álhirül megviszi a gyászos újságot, hogy a vőlegény elesett a csatában, sőt érzenben maga az indíték is: a leány keze, s az üzenet is, a végső rendelkezés, hogy a leány legyen a másiké — az egész expozíció, úgy nézem, Kisfaludynál a Schiller-olvasás emléke.

Räuber.

Maximilian, regierender Graf von Moor
 Karl
 Franz seine Söhne
 Amalia von Edereich
 Spiegelberg
 Schweizer
 Grimm
 Razmann
 Schufferle
 Roller
 Kosinsky
 Schwarz
 Hermann Bastard von einem Edelmann
 Daniel Hausknecht des Grafen von Moor

Libertiner, nachher
 Banditen

Pastor Moser
 Ein Pater
 Räuberbande
 Nebenpersonen

Der Ort der Geschichte ist
 Deutschland. Die Zeit ungefähr
 zwei Jahre.

Bakonyi zsványok.

Sándor Uralkodó Muraközi Gróf
 Károly Ennek Fiai
 Ferencz
 Manczi Nemesvölgyi kisasszony
 Hevesi
 Nyakasi
 Földesi
 Görbösi
 Dobonkai
 Nyergesi
 Hengeri
 Fekete
 Péter Egy Nemes Ember fattyu gyermek
 Miska Muraközi Gróf szolgálja

Zsványok

Lepényesi Hirdész
 Egy Páter
 Zsványok' csoporttya
 Mellékes Személyek.

(Történet helye Magyar Ország)

Czillinger tehát a drámának magyarítását — még pedig részben hű fordítását, részben átdolgozását adja. Ezt úgy kell érteni, hogy ami szöveget ő ad, azt magyaros fordulatokkal és bizonyos szempontok szem előtt tartásával, de lényegében híven fordítja. Viszont átdolgozás, mert nem fordítja az egészet, hanem megrövidíti. Fordításából — lépten-nyomon kihagyott egyes mondatokon és kisebb részleteken — kívül kimaradtak a következő nagyobb részek:

- I. felv. 1. jel. vége. (Ferenc monológjának legnagyobb része.)
2. jel. alaposan megrövidítve, különösen Spiegelberg és Moor Károly párbeszéde.
3. jel. egészen.
- II. felv. 1. jel. Ferenc monológja egészen.
2. jel.-ből a versek.
3. jel. a banditák, ill. Moor Károly és a pap beszélgetéséből két, külön-külön több lapnyi részlet.
- III. felv. 1. jel. Amália éneke.
2. jel. egész rövidre egyszerűsítve.
- IV. felv. 5. jel. a verses részek, Moor K. lantos éneke is egészen; Spiegelberg meggyilkolása rövid párbeszéd után megtörténik.
- V. felv. 1. jel. Franz és Daniel, majd Franz és a páter hosszú párbeszéde egészen rövidre van fogva.

A drámát a megjelenését követő évben (1782) Schiller maga is átdolgozta és alaposan megrövidítette: épen a hosszú monológokat, terjengős párbeszédeket és a verses részeket hagyta el belőle. *Csehország* helyébe *Magyarország*, porosz-osztrák háború helyébe lengyel-török hadjárat került, *színmű* helyett *szomorújáték* lett belőle: így akarta színpadi előadásra

alkalmasabbá tenni.¹ Jóllehet ezek a körülmények valószínűvé tennék, Czillinger mégsem ezt a színpadi átdolgozást használta, hanem az első kidolgozást, a könyvdramát. Elég csak arra utalnom, hogy a szomorújátéknak nevezett szerkezetben más a jelenetezés, sőt a jelenetek sorrendje is: Czillingeré a könyvdramáéval tökéletesen megegyezik. Maradna az a föltevés, hogy Czillinger előtt valamely más színpadi átdolgozás volt; ez csak színházi kézirat lehetett volna. Ennek ellentmond, hogy Czillinger Schiller «elme' szüleményeit» az előszó szerint «tiszteltetreméltó Moecenasuk» engedelmével megszerezte és bírja. A *Räuber*nek nyomtatásban megjelent más színpadi átdolgozását ezidőből pedig nem ismerjük. Viszont ha Czillinger maga rövidítette meg a munkát, el kell ismernünk, hogy tehetséges ember volt: egy-két naivabb átmeneten kívül jó munkát végzett. S a maga munkája lehet, mert a kézirat — tisztázott másolat — nemcsak fordítás, átdolgozás, hanem, mint említettem, — a kor szokásainak megfelelően: *magyarítás*. Nemcsak, mint a szereplőknél, az események helyénél láttuk, sőt magán a címlapon is, nevekben magyarít, hanem a mű szellemét is igyekszik, ahol erre csak alkalma kínálkozik, magyarrá tenni. Íme néhány részlet:

...wie er Pläne schmiedet und ausführt, vor denen die Heldentaten eines *Howards* verschwinden...

(I. Akt. 1. Szene)

Wenn er den Ruhm seiner Väter, der sich schon *sieben* Jahrhunderte unbefleckt erhalten hat, in einer wollüstigen Minute ins Spiel setzt...

(U. ott)

Mir ekelt von diesem tintenklebsendem Säkulum, wenn ich in meinem *Plutarch* lese von grossen Menschen.

(2. Szene)

Da krabbeln sie wie die Ratten auf der Keule des Herkules... Ein französischer Abbé doziert, Alexander sei ein Hasenfusz gewesen; ein schwindsüchtiger Professor hält sich bei jedem Wort ein Fläschchen Salmiakgeist vor die Nase und liest ein Kollegium über die Kraft.

(U. ott)

Er studierte in *Leipzig*. Von da zog er, ich weiss nicht wie weit herum. Er durchschwärmte *Deutschland* in die Runde, und wie er mir sagte, mit unbedecktem Haupt, barfuss, und erbettelte sein Brot vor den Türen. Fünf Monate drauf brach der leidige Krieg zwischen *Preussen* und *Österreich* wieder aus.

(2. Akt. 2. Szene)

...hamis elméje minő képzeteket rajzol, mellyek előtt *Hunyady's Zrínyi vitéz tettei* el enyésznek....

...mídon az ő őseinek dicsőségét, melly már *nyolcz századok* által tisztán meg tartatott egy fajtalan érzésért örök gyalázatba helyeztetí....

Csömört indit bennem e'mostani ténta nyalogató századunk, ha *régi őseink ditső tetteit* elmémbe forgatom.

Az Isteneket bájoló Gyöngyösi, versei kihültek magyar emlékezetből — itt egy nagy Sándort — nyulszívü királynak tanította — ott egy tanító minden órára erősítő cseppeket tart óra alá és az erőről beszél.

Pesten végezte ő pályáját tudományinak. Pestről szomoruan bucsút vétén *Magyar földnek minden részeit* Önnön vallása szerint legnagyobb szegénységben megkerülte. Őt holnapok mulva az ellenségeskedés dühös tüze *Ostria's a' Török birodalom* között lobbót vetett.

¹ Megjelent nyomtatásban is 1782-ben. Közli a Güntter-Witkowski-féle krit. kiadás (Lpz., Hesse) 10: 7—92. l.

Csekélységek ezek, de átszillan rajtuk Czillinger egyéni hazafias érzülete. Nem tagadja meg magát a fordítóban a *pap* sem. Hogy ez a viharos dráma néki annyira tetszett, abban része lehetett a sok bibliai idézetnek, célzásnak is. Viszont szívesen csiszolgatja, enyhíteti a színműnek az ő egyházi nevelésére bántó helyeit. Elég a II. felvonás 3. jelenetére utalnom: Czillinger a hirhedt jelenetet, amelyet egyébként a *veszprémvölgyi apácák* kolostorába tesz át, alaposan megkuratítja s elsimítja.

A verses részleteket, mint mondtam, nagyrészt elhagyta: úgy látom, egyszerűen azért, mert nem értett a verseléshez. Ezt bizonyítja, hogy ahol véleménye szerint a dal-nélkülözhetetlen volt, ott a maga naív strófáival pótolja, egyebütt kihagyja. A II. fől. 2. jelenetében pl., ahol Amália bánatát énekli, a párhuzam így fest:

Willst dich, Hektor ewig mir entreissen,	Hajdan szívem könnyü vala,
Wo des Aeaciden mordend Eisen	Bu 's gond tölem elnyargala
Dem Patroklus schrecklich Opfer	Most olly érzés kinez belöl
	[bringt?
Wer wird künftig deinen Kleinen	Mellynek tüze majd megöl.
	[lehren
Speere werfen und die Götter ehren,	
Wenn hinunter dich der Xanthus	
	[schlingt?

A IV. fől. felvonásban ugyanezt a strófát énekli Amália a németben, mikor a még inkognitóban mutatkozó Károlytal találkoznak. Czillignernél Manczi éneke így hangzik:

Hiv Károlyom érzed nagy szerelmem	Vajha kincsem feltalálhatnálak
Mint gyötri szívem bus gyötrelmem	Vajha még egyszer láthatnálak
Jer Manczidat vigasztald	Ha szívem téged nem talál,
Bágyadt szívét nyugasztald.	Legyen jutalmam a halál.

Több helyen nem is próbálkozik meg a versekkel. Így azután (többek között) kimaradt a rablók híres éneke is és abban a Kis János által, de egyébként is sokszor idézett részlet: «Ein freyes Leben führen wir, ein Leben voller Wonne...» Talán a fentiekben is jobben tette volna, ha elhagyja, mint hogy a helyzethez szimbolikusan illő mély német költeményeket verstanilag is élvezhetetlen ömlengésekkel helyettesítse.

A fordítás csak egy-két helyen, s inkább az elején, nehézkes, döcögős vagy németes. Egyébként, kivált a későbbiekben, a fordítás elég magyaros, néhol zamatos is, általában jóízű. Azzá teszik jól találó népies kifejezései, szólásai, fordulatai. *Ugrál mint a motozott birka*, mondja egy helyütt. *Most adom szarvas anyyaloknak zálogba lelkemet.* — *Milliom láncz terem...* *Késő bánat eb gondolat.* — *Még dühödgy, gebedgy!* — *Nagy vitéz lettél Bakony' süriiben!* — stb. — nem rosszul illenek az eredeti helyébe. Nyelv-újítás és tájszólás érzik helyenkint, de ritkán: Gyenge *delinkjéről* beszél (die Tochter eines Bankiers); *sinked* (sinylődik). *kéteskedik* (kételkedik), *szivecsem* (többször is: kedvesem), *sülked* (sinylik), *hirdész* (többször is, lelkész), *respedgy* (tespedj) stb. szavak színesítik nyelvét. A fordításban önálló részlet kevés van. Az ilyen sorok, mint a III. felvonás 2. jelenetében ezek:

Éltem vala, midőn mint a' sebes patak folytak napjaim — oh ti boldogságonnak napjai — Ti pázsitos hantok gyönyörködtető helyei gyermek

esztendeimnek! tehát nem tértek vissza, örökre el-tűntek — borolly szomorú gánczba te is Természet — el-tűntek, soha vissza nem térnek...

amelyek egész más, hosszabb német szöveget pótolnak, ritkák. Szubjektív természetűek-e, vagy Himfy-strófa emlékei — ki tudná?

Ki volt Czillinger János? Annyit már tudunk róla, hogy papnövendék volt 1814/15-ben a győri szemináriumban, ahol a kispapok, mint Pozsonyban, Székesfehérvárott, egyebütt is, szívesen foglalkoztak irodalommal — Győrött, Pázmándi Horváth Endre, Fejér György városában, drámákkal, iskoladrámákkal is. A *Protocollum Clericorum Jaurinensium* (Szemináriumi Levéltár) alapján, amelynek adatait Szabady Béla volt szíves számomra kiírni, megállapíthatjuk, hogy Fertőendrédén született, mégpedig, amint halotti anyakönyvi adataiból kiszámítottam, 1793-ban. 1810. október 31-én lépett a szemináriumba, mint I. éves filozófus. A teológiát szép eredménnyel végezhette, mert II. éves korában bidellus, IV. éves korában az idősebb növendékek ductora volt. 1816. augusztus 15-én szentelte pappá a püspök. 1817. elején kapuvári káplán lett. Az anyakönyvi bejegyzések szerint¹ a következő év júliusáig működött, azontúl nagybeteg lehetett s 1819. január 1-én 25 éves korában meghalt, tüdővészben: «post diuturnam infirmitatem in affectione pulmonum — omnibus morientium sacramentis provisus.»

Schiller-fordítása korához képest érdemes, derék fordítás. Akkor is megérdemelné, hogy számba vegyük, ha nem volna az a történeti jelentősége is, hogy ez Bartsai László «borzasztóan rossz» áttünetésén túl az első magyar *Räuber*, amely teljes egészében ránk marad.

GÁLOS MAGDA.

ORCZY LÖRINC ISMERETLEN LEVELE.

Az IK. 1929. évfolyamának 469. lapján közöltem Orczy Lőrincnek egy rövid, pár soros levelét 1742-ből. Azóta ismét egy két évvel korábbi levelére találtam, amelyet ugyanahhoz a Borbély Mihályhoz, Hevesmegye szolgabírájához, írt, akihez a másikat is. Érdekes a levélben említett, Borbély ellen szőtt «conspiratio», ennek magyarázatával azonban az utókor adós marad.

† Aszód 18. Febr. 1740

Minté réghi jó akaró Uramnak.

Nagy kedvessen vettem accludálth ujságokkal egyetemben nékem írott levelét Kigyelmednek, mellyeket is azonnal Méltóságos Uramnak Atyámnak communicáltam én pro die et nunc semmi ollyast nem irhatok egyedül aszt adva tudtára Kigyelmednek, hogy Kigyelmed ellen nagy Conspiratiók vannak mellyek mivel mind fundamentom nélkül kezdettek s másképp is helytelenek Kigyelmed nem sokat félhet és ámbár Kigyelmed nesze van is a Dévántúl, mellyet Kigyelmed ellen gyűjtöttek, mindazáltal itt is a régi jóakarók közül találkoznak ollyanok kik az igaz barátságot távól lévő jóakarójoktól még meg nem vonyták de sőt az igaz Barátságnek meg is felenek, mindazáltal nem

¹ Wallisch Jenő esperes-plébános úr levélbeli szíves értesítése szerint, aki Czillinger halotti anyakönyvi kivonatát is megküldte nekem.